

Т.М.Ніколаєва*

РОЛЬ ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ В РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджуються участь та роль промисловців і купців, їхніх професійних об'єднань у справі становлення й розвитку мережі початкових і середніх професійних навчальних закладів в Україні у період активного розвитку капіталізму.

Проблема становлення і розвитку професійної освіти в Україні до 1917 р. розглядалася багатьма істориками. Проте не всі її питання на сьогодні достатньо з'ясовані. Серед таких є участь підприємців у розширенні мережі навчальних закладів початкової й середньої ланки, пов'язаних з виробництвом і торгівлею, організаційні та фінансові зусилля промисловців і купців у становленні професійно-технічної і комерційної освіти.

Розвиток промисловості і торгівлі, велике залізничне будівництво, проникнення капіталізму в сільське господарство в останній третині ХІХ ст. - на початку ХХ ст. вимагали від працівників високого рівня загальних і професійних знань, що зумовлювало створення професійно-технічних шкіл і училищ та середніх спеціальних комерційних і технічних навчальних закладів для підготовки кваліфікованих робітників, нижчого й середнього технічного персоналу, комерсантів, фінансистів тощо. Водночас між потребами у фахівцях та існуючою мережею спеціальних навчальних закладів, які давали професійну підготовку, існувала величезна невідповідність. До кінця 80-х рр. ХІХ ст. професійні школи й училища відкривалися переважно з громадської ініціативи, без будь-якого загального плану з боку держави, тому кожний створений навчальний заклад мав індивідуальні особливості, не був схожий на інший. Оскільки уряд не мав змоги надавати відчутної матеріальної допомоги в справі заснування професійних навчальних закладів, основний тягар у їх відкритті й утриманні лягав на плечі земств, міських громад, різних товариств і організацій та окремих осіб, насамперед пов'язаних із виробництвом¹.

Інтереси буржуазії в Україні у галузі освіти зосереджувалися на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомою формою її активності у сфері освіти була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Уже на першому всеросійському з'їзді фабрикантів, що відбувся в 1870 р.,

*Ніколаєва Тетяна Михайлівна - пошукач Інституту історії України НАНУ.

рекомендувалося "всім представникам великої мануфактури і заводської промисловості сприяти заснуванню при своїх фабриках та заводах нижчих технічних шкіл"². Протягом останньої третини XIX ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно дискутувалося на сторінках періодичної преси, неодноразово порушувалося на багатьох з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, купецьких зібрань та біржових комітетів. Так, гласний Катеринославського губернського зібрання, ініціатор розробки криворізької руди - О.М. Поль на одному із засідань наголосив: "Я повністю співчуваю думці влаштування ремісничих шкіл і ратую за їх заснування. Я не розумію народної освіти інакше, як у вигляді освіти реальної. Одна грамотність без цих умов не може розглядатися як мета освіти народу"³.

На необхідність і значення підготовки технічних спеціалістів для гірничозаводської промисловості наголосив 1896 р. гірничий інженер М.С.Авдаков на XXI з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії: "Розвиток гірничої і гірничозаводської промисловості взагалі перебуває у тісному взаємозв'язку зі знаннями. Знання - це той стяг, під яким зросли всі успіхи техніки і промисловості. Тому, де тільки техніка і промисловість досягли певного розвитку, виникає питання - чи забезпечені вони технічними силами настільки, щоб просуватися вперед"⁴. Поряд із цим, у заяві на адресу з'їзду, підписаній окружними гірничими інженерами М. Курмаковим, Д. Стремиковським та іншими, висувалася така вимога: "Нам потрібні не тільки освічені інженери, а й толкові виконавці їх розпоряджень. Не можна залишати більше півтори тисячі чоловік десятників і заводських майстрів Півдня Росії без технічної освіти"⁵. Особливо широко вищезазначені питання розглядалися на всеросійських з'їздах діячів із технічної і професійної освіти, які відбулися 1889 р. у Петербурзі, 1894 р. - у Москві та 1903 р. - в Одесі⁶.

В умовах інтенсивного розвитку капіталізму поставало питання приведення розрізних професійних початкових навчальних закладів до певної системи, яка відповідала б потребам промисловості й наближалася до рівня цілісності подібних систем у промислово розвинутих країнах Європи. У березні 1888 р. уряд видав "Основні положення про промислові училища (середні технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)". Це положення було першим документом, що визначав розвиток професійно-технічної освіти в країні. Він поділяв відповідні навчальні заклади на 3 основні групи - для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників сільського господарства⁷. Ця система технічних шкіл та училищ діяла протягом усього періоду, що розглядається.

Утім, уже із 70-х рр. XIX ст. у Донецькому вугільно-металургійному і Криворізькому залізорудному басейнах, насамперед при копальнях і підприємствах гірничодобувної промисловості, їх господарі на свої кошти відкривали й утримували професійні школи, будучи зацікавленими в підготовці технічного персоналу для власних потреб. Наприклад, 1872 р. при Лисичанських вугільних копальнях було відкрито початкову штейгерську школу. В Горлівці Бахмутського повіту при копальнях "Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості" з ініціативи П.Н. Горлова, котрому вдалося переконати С.С. Полякова (купця-мільйонера, "залізничного" короля, який будував Курсько-Харківсько-Азовську залізницю) заснувати у серпні 1878 р. "Гірниче училище Самуїла Соломоновича Полякова" (тепер це індустріальний технікум ім.Рум'янцева). На будівництво його приміщення товариство асигнувало 34 500 руб. Всього ж останнє тільки за перші три роки на потреби цього навчального закладу витратило 67 тис. руб.⁸ Наприклад, 1902 р. бюджет Горлівського штейгерського

училища формувався із таких статей: від "Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості" надійшло 3750 руб., плата за право навчання становила 3000 руб., відсотки від пожертвованих капіталів - 275 руб., з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії асигнував 300 руб., а голова Попечительської ради Д.С. Полякова - 3500 руб.⁹

Протягом 1901-1902 рр. нижчі ремісничі школи було відкрито при Маріупольському заводі "Російський Провіданс", Юзівському і Катеринославському металургійних заводах, при заводі Донецько-Юр'ївського металургійного товариства та ін.¹⁰ У Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії правління Берестово-Богодухівського гірничопромислового товариства побудувало на свої кошти приміщення для професійної школи на 100 місць, де навчалися діти із родин місцевих службовців і робітників¹¹.

Не менше були зацікавлені в створенні професійних навчальних закладів цукрозаводчики, які відчували великий дефіцит у підготовленому належним чином технічному персоналі для власних підприємств. Зокрема в 1884 р. за сприяння Київського відділення Російського технічного товариства при двокласному чоловічому училищі рафінадного заводу в м. Сміла Черкаського повіту було відкрито технічні класи ім. О. О. Бобринського. Тут кращі випускники двокласного училища здобували початкову технічну освіту для подальшої роботи на цукрозаводах¹². Для цього графи Олександр, Володимир і Лев Бобринські пожертвували під технічний навчальний заклад ділянку землі (3 десятини) і сад, та щедро фінансували його роботу. Так, протягом 1884-1913 рр. на технічні класи вони витратили 133 462 руб., а відділення технічного товариства - 36 420 руб. Крім цього, інші цукрозаводчики асигнували смілянському навчальному закладу частину від своїх прибутків - по 1/10 коп. із перероблених 10 пудів буряків¹³.

У 1898 р. Глухівська міська громада, зважаючи на значні місцеві потреби в фахівцях із початковою технічною освітою, порушила клопотання про заснування в місті ремісничого училища. Було вирішено звернутися з цим питанням до відомого земляка - М.А. Терещенка. Останній за умови, що половина випускників буде спрямовуватися для роботи на цукрозаводи, підтримав їхній почин. Він особисто звернувся до відповідних державних інстанцій із пропозицією побудувати й облаштувати власним коштом приміщення майбутнього училища. У 1899 р. уряд дозволив відкрити трирічне "Глухівське ремісниче училище імені таємного радника Миколи Артемійовича Терещенка" зі щорічною державною субсидією в розмірі 12 тис. руб.¹⁴ Зі свого боку, М.А. Терещенко придбав за власний рахунок велику садибу в центрі Глухова, де протягом трьох наступних років було побудовано великий будинок для училища. Крім класних кімнат, тут були облаштовані фізичний кабінет, столярно-модельна й слюсарно-ковальська майстерні з необхідним обладнанням та інструментом, бібліотека і магазин готових виробів учнів. Як почесний попечитель цього професійно-навчального закладу Микола Артемович щороку робив внески, передусім на оплату навчання найбільш вихованців і влаштування для них сніданків. 1903 р. доброчинець заповів училищу на зазначені цілі ще й капітал у 5 тис. руб.¹⁵

При машинобудівному заводі Яхненків-Симиренків у м. Млієві його господарі заснували технічне училище для дітей робітників, де вони здобували початкові технічні й загальноосвітні знання. На його основі планувалося створити технічний навчальний заклад. Проте через крах торговельного дому цих підприємців у 80-х рр. XIX ст. цей задум реалізувати не вдалося¹⁶.

Справи із початковою загальною і професійною освітою серед єврейської молоді наприкінці XIX ст. були незадовільними, оскільки уряд не виділяв коштів на заснування й функціонування окремих навчальних закладів для євреїв,

які жили замкненими громадами в межах визначеної законом території їх осілости. Тому останні утримувалися виключно на капітали єврейських громад та окремих доброчинців. Зокрема ще у 1879 р. І.М. Бродський запропонував заснувати в Києві ремісниче училище і виділив кошти на його спорудження й утримання. Проте тільки в 1902 р. Міністерство народної освіти задовольнило прохання його сина Лазаря, дозволивши йому заснувати єврейське початкове училище із семирічним терміном навчання. Лазар Бродський придбав за 64 тис. руб. ділянку землі по вул. Кузнечній, на якій було споруджено за проектом одеського архітектора А.Б. Мінкуса великий триповерховий будинок, розрахований на 290 учнів (вартість будівництва становила близько 300 тис. руб.). У листопаді 1904 р. тут відбулося відкриття єврейського училища ім. С.І. Бродського - меншого брата засновника¹⁷. Діти спочатку отримували загальну освіту, а потім протягом двох років оволодівали різними ремеслами. Для цього у їх розпорядженні були чудово обладнані спеціальні кабінети, кузня, механічна, слюсарна і столярна майстерні¹⁸. Тепер у приміщенні колишнього єврейського училища по вул. Антоновича, 69, міститься один із корпусів заснованого в 1934 р. Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона.

Відомий київський купець караїм С.А. Коген, власник найбільшої у місті тютюнової фабрики, був родом із Євпаторії. Пам'ятаючи про свою батьківщину та зважаючи на потреби в професійній освіті земляків, він у 1885 р. заснував тут ремісниче училище на 40 учнів, виділивши для цього 150 тис. руб. Стільки ж від імені своєї дружини С.А. Коген пожертвував школі для караїмських дівчат¹⁹.

Наприкінці 70-х - на початку 80-х рр. XIX ст. уряд ужив низку заходів щодо розвитку сільськогосподарської освіти. У 1883 р. було прийнято "Положення для нижчих сільськогосподарських шкіл", яке законодавчо регулювало діяльність відповідних середніх і нижчих навчальних закладів. Його прийняття значною мірою сприяло розвитку сільськогосподарської освіти, оскільки цей документ надавав право земствам, товариствам і приватним особам відкривати такі школи²⁰. Зокрема Лев Платонович Симиренко - визначний вітчизняний учений-селекціонер, представник відомої української родини підприємців, повернувшись у 1887 р. із сибірського заслання за участь у народницькому русі, в рідному маєтку у Млієві створив маточний колекційний сад із помологічним розсадником, який став найкращим у Російській імперії і мав одну з найбагатших у Європі помологічних колекцій плодових та ягідних рослин. Продовжуючи славні традиції своїх попередників, Л.П. Симиренко відкрив школу садівництва і початкову школу для селянських дітей, що почала діяти в 1897 р.²¹

З метою підготовки управлінців для власних маєтків та інших приватних господарств у 1890 р. Іван Миколайович Терещенко при Іскринській економії Волфінського маєтку в Сумському повіті Харківської губернії заснував на власні кошти "Михайлівську" чотирирічну сільськогосподарську школу, в якій учні отримували знання і навички із сільського господарства, а також різних ремесел. До закладу вступала молодь чоловічої статі всіх станів із 14 років після закінчення двокласного училища. Зокрема у 1899 р. навчальний заклад відвідували 49 учнів, із них 29 (серед яких п'ятеро були сиротами) повністю утримувалися коштом власника. Школа розміщувалася в поміщицькому будинку, а її учні мешкали в цегляному гуртожитку. За перші дев'ять років існування закладу до нього вступив 101 учень, а повний курс закінчили 52. Лише на утримання школи І.М. Терещенко щороку витрачав до 12 тис. руб.²² У 1904 р. його син Михайло Іванович побудував спеціально для школи новий двоповерховий будинок із паровим опаленням. Заклад користувався значним попитом серед здібної мо-

лоді. До 1913 р. його закінчили уже 178 чол., із них 35 залишилися служити в маєтках Терещенків, а 124 - в інших приватних господарствах. За цей період на його утримання власники витратили майже 370 тис. руб.²³

У 1886 р. Одеське товариство садівництва заснувало школу садівництва та городництва з метою підготовки відповідних фахівців. У цій справі йому допоміг відомий купець і громадський діяч Г.Г. Маразлі, який виділив на потреби навчального закладу 5 дес. землі на власній дачі в Одеському повіті, де учні набували практичних навичок. Протягом наступних трьох років на кошти цього підприємця тут було споруджено три приміщення (два з них - двоповерхові). У школі постійно навчалася до 40 учнів, а під час їхніх канікул у ній проходили практику ще й учителі сільських шкіл²⁴.

У Черкаському повіті графиня К.А. Балашева 1891 р. відкрила Мошного-родищенську сільськогосподарську школу на 100 учнів для дітей місцевих селян і службовців маєтку. Такого типу вона була першою в Південно-Західному краї (на Правобережній Україні. - *Н.Т.*). Навчальний заклад мав свій статут і підпорядковувався Міністерству землеробства, яке щорічно асигнувало 3500 руб. на утримання викладацького персоналу, а решту коштів - близько 5000 руб., на утримання школи - виділила Балашева. Курс навчання був трирічний, при цьому із жовтня по квітень учні знаходилися в класах, а в інші місяці року проходили практику із сільського господарства в маєтку цієї поміщиці, перебуваючи повністю на її утриманні. 1894 р. відбувся перший випуск фахівців у кількості 14 чол., які відразу отримали місце роботи в поміщицьких господарствах краю²⁵. Згідно зі звітом, з 1895 по 1911 рр. включно К.А. Балашева на утримання цієї школи витратила 146 470 руб.²⁶

Розвиток ринкових відносин у країні в пореформену добу найбільше стимулював в освітній сфері таку її галузь, як комерційну. Найважливіше місце серед навчальних закладів останньої посідали комерційні училища, організацією яких займалися в першу чергу купецькі товариства та інші аналогічні об'єднання, будучи зацікавленими в підготовці спеціалістів із торгівлі й фінансово-кредитної справи. Особливо гостро відчувалася потреба у фахівцях із комерційною освітою в найбільших торгових українських центрах - Одесі, Києві, Харкові та Катеринославі.

Тому не дивно, що перші спроби у відкритті комерційних училищ були зроблені на Півдні України - в Одесі ще на початку XIX ст. Проте цю справу вдалося реалізувати дещо пізніше. У 1851 р. місцеве купецтво порушило клопотання перед попечителем Одеського навчального округу про відкриття на кошти купецького товариства середнього комерційного навчального закладу, який би давав дітям їхнього стану відповідну освіту. Втім, через Кримську війну та бюрократичну тяганину це питання було вирішено лише через десять років²⁷. 14 листопада 1861 р. були затверджені статут і штати Одеського комерційного училища, яке розпочало свою роботу 21 серпня 1862 р. Зокрема перший параграф його статуту констатував: "Одеське комерційне училище, засноване на кошти місцевого купецтва..., має завдання - надавати юнакам спеціальну освіту з комерції"²⁸. Спочатку в училищі були тільки спеціальні класи, в яких учні здобували початкову комерційну освіту. А вже з листопада 1869 р., згідно із новим його статутом, воно було перетворене у середній навчальний заклад із чотирма початковими загальноосвітніми та двома спеціальними старшими класами. Училище існувало винятково на кошти одеського купецтва і внески комерсантів з інших міст південної України²⁹.

В училищі було поставлено за мету в першу чергу дати вихованцям ґрунтовну фахову підготовку. Специфіка навчального закладу вимагала найбільше

уваги приділяти тим дисциплінам, що будуть необхідні комерсантам у їхній професійній діяльності. В училище приймалися діти усіх станів і віросповідань, у підготовче відділення - з 10 до 14 років, а в спеціальне комерційне - з 14 років. Його статут дозволяв звільняти від плати за навчання не більше третини від загальної кількості учнів дітей незаможних батьків купецького стану³⁰.

До 70-х рр. XIX ст. Одеське комерційне училище відчувало певні матеріальні труднощі. Проте з цього часу, завдяки зусиллям місцевих купців і промисловців, воно по благоустрою своєї будівлі, забезпеченню навчальними посібниками, підбору педагогів та загальному стану організації навчання зайняло перше місце серед освітніх закладів Одеси. Так, лише Купецьке товариство на його заснування й утримання, спорудження навчального корпусу і домової церкви за півстоліття (з 1862 р. по 1912 р.) асигнувало 1 374 477 руб. За цей час навчальний заклад закінчили 1600 чол.³¹ В училищі на пожертвування окремих підприємців було засновано цілу низку стипендій для незаможних учнів. Зокрема у 1870 р. - три стипендії на капітал у 100 тис. руб., пожертвований почесним громадянином Л. Ефрусі. Протягом 1873-1874 рр. - стипендію ім. Д.Ф. Феодори на кошти Г.Г. Маразлі в сумі 3300 руб. та стипендії ім. П.Е. Коцюби, С.П. Голубцова і О.Н. Пашкова на капітал, асигнований декількома представниками місцевого купецтва. Протягом 1880-х рр. одеськими купцями було закладено ще 5 стипендіальних капіталів³².

До другої половини 80-х рр. це училище залишалося єдиним в Україні навчальним закладом, де готувалися прикажчики, конторники, бухгалтери та різні комерційні агенти³³. Водночас із кожним роком пореформеної доби все більше вимагалось професійно підготовлених комерсантів. Зокрема в Харкові велика потреба в комерційному середньому навчальному закладі відчувалася вже із середини XIX ст. Але тільки у лютому 1888 р., коли на засіданні Купецького товариства було наголошено, що "настав час товариству подумати про заснування в м. Харкові комерційного училища, хоча б невеликих розмірів, - чотирикласного, для дітей купецького стану"³⁴, справу було зрушено з місця. 28 жовтня 1888 р. екстрене зібрання харківського купецтва прийняло відповідне рішення про заснування такого навчального закладу. Воно було безпосередньо пов'язане із врятуванням царської родини під час аварії поїзда поблизу станції Борки в Харківській губернії 17 жовтня, доводячи тим самим вірність існуючій владі. Тоді ж комерсанти прийняли рішення запровадити на наступний рік під час вибірки торгових документів збір на заснування училища в розмірі 50 руб. із купців 1-ї гільдії і 15 руб. - 2-ї гільдії. Таку постанову підписали 148 членів Купецького товариства на чолі зі старостою М.А. Жевержеєвим³⁵. Усвідомлюючи важливість навчального закладу для міста, Харківська дума 12 травня 1889 р. прийняла постанову про безплатну передачу для комерційного училища ділянки землі в центрі міста по Сумському шосе³⁶.

Спорудження його головного корпусу за проектом відомого харківського архітектора О.М. Бекетова, яке розпочалося в червні 1890 р., було завершено через три роки і коштувало 383 тис. руб.³⁷ 3 жовтня 1893 р. Харківське комерційне училище розпочало свою роботу в складі 68 учнів³⁸. Купецьке товариство, яке фінансувало його роботу, бажало, щоб в усіх класах згодом навчалось до 400 дітей. І хоча з кожним роком кількість учнів в училищі зростала, все ж до кінця століття тут проходили повний курс навчання 290 чол.³⁹ Останній становив вісім років і розподілявся на підготовчий, п'ять загальноосвітніх і два спеціальні класи. Система викладання, навчальний план і програми Харківського комерційного училища у порівнянні з 1-им Одеським дещо були розширені. Відповідно і плата за навчання була більшою. Так, за рік навчання у підготовчому кла-

сі потрібно було заплатити 75 руб., у I-V класах - по 125 руб., а у VI і VII - по 150 руб.⁴⁰ Отже, тут намагалися дати своїм вихованцям як загальну середню освіту, оскільки їхні випускники мали право на вступ до вищих технічних і сільськогосподарських навчальних закладів, так і спеціальні знання, необхідні комерсанту-початківцю для практичної діяльності.

Ідея необхідності розвитку комерційної освіти в Харкові, в першу чергу для дітей купецького стану, спонукала до значних пожертвувань окремих представників купецького товариства, фінансово-кредитних закладів, промисловців. Так, першим благодійником училища став власник заводу сільськогосподарських машин М.Х. Гельферіх, який надав частинами 12 000 руб. на заснування трьох стипендій свого імені⁴¹. Товариство взаємного кредиту прикажчиків у м. Харкові на заснування 16 стипендій для дітей своїх членів виділило 40 тис. руб. Крім них, кошти на потреби училища до середини 1890-х рр. пожертвували Земельний банк - 17 000 руб., Міський купецький банк - 15 000 руб., Торговий банк - 9000 руб., 2-е Харківське товариство взаємного кредиту - 11 800 руб., купці П.П. Рижов та І.О. Сергєєв - по 4000 руб., голова Біржового комітету О.К. Алчевський - 1000 руб. та ін.⁴² Зі свого боку, Харківське купецьке товариство, наприклад 1911 р., учням комерційного училища виділило кошти на 15 стипендій - від 150 до 62,5 руб. кожна. Крім цього, товариство асигнувало ще дві стипендії 2-й Харківській жіночій гімназії (по 35 руб. кожна) та сім - музичному училищу (по 150 руб.). Всього ж воно на цю справу того року витратило 2640 руб.⁴³

До комерційних училищ в Україні, які повністю утримувалися на кошти підприємців та плату за навчання, належало Перше київське. Рішення про його заснування місцеве Купецьке товариство прийняло 20 листопада 1888 р. також у зв'язку із врятуванням царської родини під час аварії поїзда, хоча вперше думку з цього приводу висловив староста цього об'єднання М.І. Чоколов на п'ять місяців раніше - 22 червня⁴⁴. Втім, його статут був затверджений аж у серпні 1896 р. Повний курс навчання в училищі тривав сім років. Він складався із п'яти загальноосвітніх і двох спеціальних класів. Крім того, при училищі було два підготовчих класи - молодший і старший⁴⁵. Роботу воно розпочало у жовтні того ж року в орендованому приміщенні по вул. Велика Житомирська, 34, справами якого керувала Попечительська рада в складі проф. Університету св. Володимира М.В. Самофалова (її голова), купців М.І. Чоколова (заступник голови), Льва Бродського, С.С. Могилевцева, Д.С. Марголіна, М.П. Дегтерьова та Я.М. Бернера⁴⁶. Одночасно було створено комісію зі спорудження власного приміщення училища на чолі з Левом Бродським. 19 серпня 1897 р. по вул. Бульварно-Кудрявській, 24 (тепер вул. Воровського), відбулися урочисті закладини училища за проектом Г.П. Шлейфера⁴⁷. А вже 1899 р. його учні навчалися у власному гарно облаштованому приміщенні, зведеному на кошти купців і промисловців. Загальна вартість останнього становила 303,5 тис. руб., з них 147,5 тис. налічувало Купецьке товариство, а 156 тис. - пожертвування окремих підприємців, серед яких виділявся внесок Льва Бродського в 115 тис. руб.⁴⁸

Двері Київського комерційного училища були відкриті для осіб будь-якого стану, хоча перевага при вступі віддавалася купецьким дітям, які становили не менше третини від загальної кількості учнів. Наприклад, у 1902-1903 навчальному році тут здобували освіту 609 учнів, із них: 237 - діти купців, 49 - дворян, 14 - почесних громадян, 29 - чиновників, 201 - міщан, 55 - селян і козаків, 10 - інших суспільних прошарків і 14 - іноземців⁴⁹. Після його закінчення випускники, як і у випадку із Харківським училищем, мали право на вступ до профільних вузів, але не в університети.

Більша частина коштів на утримання Київського комерційного училища асигнувалася Купецьким товариством. Так, у 1899-1900 рр. воно виділило 58,5% необхідних коштів, у той час як плата за навчання, що надходила від учнів, становила 22,5%, а прибуток училища у вигляді відсотків із цінних паперів сягав 16,7%⁵⁰. Крім того, підприємці засновували цілу низку стипендій для незаможних вихованців. Одним із перших серед них був М.А. Терещенко, який у квітні 1897 р. вніс до стипендіального фонду на користь учнів із бідних родин 30 тис. руб. Наступного року при училищі було затверджено 12 стипендій його імені. Зі свого боку, із цією ж метою купець М. Мазченко заповів училищу 50 тис. руб. В останньому були також засновані стипендії ім. М.Г. Хрякова, М.П. Дегтерьова, Д.С. Марголіна, Я.Б. Епштейна, С.Ю. Вітте, Льва Бродського, М. Чоколова, М. Толпигіна, М. Фрейдіна та ін.⁵¹

Особливо в 90-і рр. XIX ст. чітко спостерігалася зростання потреб та усвідомлення суспільством, державою і підприємцями необхідності розвитку комерційної освіти. Торговельно-промислові кола все наполегливіше виявляли ініціативу у заснуванні спеціальних середніх навчальних закладів для підготовки фахівців у галузі торгівлі і промисловості. Тому Міністерство фінансів, тісно пов'язане з підприємницьким прошарком (цьому відомству з 1894 р. підпорядковувалися комерційні навчальні заклади), 15 квітня 1896 р. затвердило відповідне положення, згідно з яким, крім комерційних училищ і курсів бухгалтерів, вводилися два нових типи навчальних закладів - торговельні класи і початкові комерційні школи. Це положення, до якого 10 червня 1900 р. були внесені часткові зміни, відіграло досить позитивну роль у розвитку комерційної освіти та майже без змін визначало систему такої освіти в Російській імперії до 1917 р.⁵²

Тодішній міністр фінансів С.Ю. Вітте з цього приводу у своїх спогадах писав: "Я провів через Державну Раду положення про комерційну освіту, яке спричинило до значного розширення мережі комерційних училищ. Цим положенням я пробудив ініціативу між промисловцями та комерційним людом, надавши їм значну свободу як у заснуванні комерційних шкіл, так і в їх управлінні. В підсумку, вони охоче почали давати кошти на облаштування і підтримку своїх комерційних училищ"⁵³.

Стрімкий розвиток комерційної освіти на початку XX ст. призвів до того, що, наприклад, 1913 р. в Україні комерційних навчальних закладів різних типів налічувалося вже 92 із 497 в усій Російській імперії. Найбільшою кількістю відповідних закладів виділялися українські міста з розвинутою промисловістю і торгівлею. Так, у Києві їх налічувалося 13, в Одесі - 8, у Харкові - 7, у Катеринославі - 5, в Єлисаветграді - 4⁵⁴. Комерційні училища і торговельні школи конкурували між собою за контингент учнів, пропонували передові програми з їх підготовки, ставши, таким чином, своєрідними центрами комерційної освіти в Україні. У доповідній записці інспектора Харківського комерційного училища про популярність комерційної освіти серед молоді зазначалося: "Поєднання курсу загальноосвітніх наук із спеціальним було і є вагомою причиною для багатьох батьків, у яких природно завжди виникає питання, де краще дати освіту своїй дитині, і ця спокуса стала ще більшою, коли Міністерство фінансів очолив граф С.Ю. Вітте, який циркулярно рекомендував усім кредитним установам Міністерства фінансів надавати перевагу при прийомі на службу, навіть перед особами з вищою освітою тим, хто закінчив курс комерційних училищ, як найбільш підготовлених для виконання службових обов'язків у кредитних закладах"⁵⁵.

Так, у Києві в листопаді 1896 р. відкрився ще один комерційний навчальний заклад - трикласне училище П.М. Натансона. У жовтні 1899 р. його було

перетворено в семикласне, а на початку наступного століття - в 2-е Київське середнє комерційне училище, яке також постійно отримувало фінансову допомогу від місцевих підприємців⁵⁶.

Хрещеним батьком Катеринославського комерційного училища, яке розпочало свою роботу у вересні 1901 р., був купець 2-ї гільдії О.Я. Толстиків, міський голова у 1889-1893 та 1901-1905 рр. Завдяки його зусиллям місцеве Купецьке товариство розробило статут училища й обрало зі свого середовища його Попечительську раду. Спочатку навчальний заклад розміщувався в одноповерховому будинку, спорудженому на кошти губернського і повітового земств, міської думи та пожертвування купців. А коли кількість учнів збільшилася, фундаторам училища довелося терміново вишукувати через ті ж самі джерела 340 тис. руб. на зведення нового будинку по вул. Польовій (тепер просп. Кірова). Купецький староста О.Я. Толстиків знову організував збір коштів на цю справу серед місцевих комерсантів. Зокрема купець 1-ї гільдії, член Попечительської ради М.Ю. Карпас пожертвував 5 тис. руб. Спорудження училища за проектом відомого катеринославського архітектора Д.С. Скоробагатова тривало трохи більше року. 21 жовтня 1905 р. будинок був освячений і став найкращим серед таких навчальних закладів на Півдні України. 1907 р. Катеринославському комерційному училищу було присвоєно ім'я Миколи ІІ⁵⁷. Нині це будинок Обласної ради.

Природно, що тут був і високий рівень навчального процесу. У різний час в училищі викладали такі видатні українські та російські діячі науки, як Д.І. Яворницький, Д.І. Дорошенко, Ю.С. Кримський, В.І. Пічета, А. Реформатський та ін. Незмінним його директором був А.С. Синявський. Із 1903 р. у стінах училища протягом десяти років працювала Катеринославська вчена архівна комісія⁵⁸.

Закон 1896 р. заохочував підприємців до об'єднання у товариства поширення комерційних знань. Досить плідною на цій ниві була діяльність членів відповідних товариств у Києві й Харкові, які повністю фінансово забезпечували чітку роботу підвідомчих їм навчальних закладів. Так, у Південно-Західному краї, центром якого був Київ, потреба в спеціалістах із такою освітою з особливою гостротою відчувалася протягом останньої чверті ХІХ ст.⁵⁹. За вирішення цього питання активно взялося місцеве Купецьке товариство. Вже у 1896 р. з ініціативи його голови М.І. Чоколова та за активної участі відомих підприємців - М.А. Терещенка, М.П. Дегтерьова й інших було започатковано Товариство поширення комерційної освіти з метою організації у Києві торговельних класів⁶⁰.

Маючи у своєму розпорядженні незначні кошти, товариство вирішило спочатку відкрити торговельні класи. Але після того, як у грудні того ж року Микола Артемійович пожертвував 100 тис. руб. на утримання в Києві торговельної школи й торговельних класів при ній, воно широко розгорнуло свою діяльність⁶¹. У квітні 1897 р. міська дума виділила громаді для її навчальних закладів садибу з будинком на Подолі на розі вулиць Костянтинівської і Хоревої, 9/6, де 15 листопада 1897 р. відбулося відкриття чоловічої торговельної школи, а 10 лютого наступного року при ній почали працювати й торговельні класи⁶².

У серпні 1898 р. Купецьке товариство порушило питання про заснування жіночої школи й нагромадження коштів на її утримання⁶³. Її відкриття (першої в Російській імперії) відбулося 10 січня 1899 р., а 20 жовтня того ж року М.А. Терещенко, бажаючи створити належні умови жіноцтву для отримання комерційних знань, пожертвував 100 тис. руб. як "капітал імені Пелагеї Георгіївни" на утримання цієї школи та 50 тис. руб. на спорудження будинку для неї⁶⁴. У 1901 р. за проектом архітектора П.І. Голландського розпочалося будівництво приміщення, на завершення й облаштування якого доброчинець додатково на-

дав ще майже 27 тис. руб. У вересні 1902 р. жіноча торговельна школа розпочала роботу у власному приміщенні на розі вулиць Бульварно-Кудрявської й Обсерваторної, а чоловіча залишилася на Подолі⁶⁵.

Зростання капіталів Товариства поширення комерційної освіти майже повністю зумовлювалося щедрими пожертвами М.А. Терещенка, який їх робив за умови "надання можливості здобути освіту в навчальних закладах Товариства дітям найбільшого населення м. Києва"⁶⁶. Всього протягом 6,5 років цей добродієць пожертвував товариству 329 814 руб. Останнє, високо оцінюючи діяльність Миколи Артемійовича, в 1899 р. обрало його своїм почесним головою. Крім того, чоловічій школі й торговельним класам було присвоєно ім'я М.А. Терещенка, а жіночій - П.Г. Терещенко⁶⁷.

Чоловіча й жіноча торговельні школи із підготовчим класом мали трирічний, а торговельні класи - однорічний курс навчання. Зокрема 1908 р. в усіх закладах товариства навчалося 560 учнів, із них у чоловічій школі - 143, у жіночій - 144, у торговельних класах на Подолі - 151 (серед них - 18 жінок) і в торговельних класах на Фундуклеївській вулиці, що відкрилися того ж року, - 122 (відповідно 9 жінок). У цих школах понад дві третини від загальної кількості учнів становили діти міщан і селян, зокрема в 1913 р. у жіночій школі перших було 41%, а других - 42%⁶⁸. Щорічний дефіцит коштів на їх утримання покривався внесками членів родини Терещенків та Купецького товариства. Попит на випускників навчальних закладів, які підпорядковувалися Товариству поширення комерційної освіти в м. Києві, був великим. Більшість із них одразу знаходили собі роботу насамперед у кредитних і торговельно-промислових установах Південно-Західного краю.

У Харкові ініціатива в справі відкриття торговельних класів належала купцю 1-ї гільдії, комерції раднику І.К. Велитченку. Виконуючи обов'язки купецького старости, він як ніхто краще бачив, наскільки службовці в торговельно-промислових закладах були мало підготовленими до такої діяльності. 30 квітня 1898 р. з його пропозиції Купецьке товариство постановило заснувати в місті торговельні класи і, з метою матеріального забезпечення їх роботи, обкласти торговельні заклади і промислові підприємства щорічним внеском із кожного від 3 до 6 руб. Тоді ж товариство обрало із свого середовища комісію з підготовки статуту майбутнього навчального закладу, який був затверджений міністром фінансів 31 серпня 1899 р.⁶⁹.

10 січня 1900 р. у центрі Харкова в орендованому приміщенні розпочалися заняття в торговельних класах у складі 168 учнів. Яким попитом користувався навчальний заклад уже з перших днів своєї роботи свідчить те, що 1 лютого, коли закінчився прийом слухачів, їх кількість зросла до 297 чол. (всього подали заяви 376 чол.). Заняття відбувалися ввечері, а плата за право навчання була встановлена в розмірі 5 руб. на рік за кожен предмет⁷⁰.

У Луганську торговельна школа, відкрита у вересні 1900 р., утримувалася на кошти міського самоуправління і Ради з'їзду гірничопромисловців. Так, згідно з постановою XXIV з'їзду гірничопромисловців, школі щорічно виділялося 3000 руб. (кошти надходили постійно до 1917 р.). До навчального закладу щороку приймалося близько 150 дітей мешканців Луганська і працівників рудників та заводів Півдня України. Як констатувало його керівництво в квітні 1917 р.: "Школа за час свого існування всебічно йшла на зустріч запитам рудничних закладів і надавала завжди достатній контингент службовців, досить освічених і знаючих конторську справу"⁷¹. У Чернігові за дієвої участі місцевого купецтва та за підтримки повітового земства торговельна школа була відкрита в 1903 р.⁷².

Свою активністю виділялося Єлисаветградське товариство поширення комерційної освіти, яке в 1908 р. відкрило відповідне середнє училище. Ідея заснування в місті громадського комерційного училища належала місцевому Біржовому комітету, члени котрого 5 січня 1903 р. підготували відповідний проект статуту і порушили клопотання про його затвердження. Втім, фінансовий тягар по заснуванню й утриманню училища, який мав лягти повністю на Комітет, призупинив розпочату справу. Її реалізацію взяло на себе Товариство поширення комерційної освіти. Скликана Біржовим комітетом нарада засновників під керівництвом Ю.Е. Бібера виробила статут цього товариства і громадського комерційного училища, які були зареєстровані відповідно 13 травня і 21 липня 1908 р. Пожертвування на користь нового навчального закладу почали надходити відразу від різних осіб, підприємств і закладів. Лише того року вони становили 2935 руб.⁷³

На користь училища великі пожертвування зробили купці-євреї - Б. Олинський, Я. Коган та ін. Очолював училище відомий педагог В.І. Харцієв, якому за підтримки громадськості вдалося організувати роботу училища на засадах так званої "нової школи", здійснити повномасштабний педагогічний експеримент, який тривав майже ціле десятиріччя і поставив його до ряду найкращих середніх навчальних закладів України. Єлисаветградське товариство поширення комерційної освіти також організувало й утримувало торговельні класи⁷⁴.

У Сумах на початку ХХ ст. великим попитом серед місцевого населення користувалися такі професійні навчальні заклади, як чоловіче комерційне училище, засноване Сумським купецьким товариством 1913 р., ремісничка школа із теслярним та слюсарним відділами, відкрита на кошти родини Харитоненків 1907 р., жіноча професійна школа М. Кіаука⁷⁵.

Поряд з опікуванням навчальних закладів, які готували фахівців для промисловості і торгівлі, найбільш далекоглядні й освічені підприємці фінансово підтримували, а то навіть і засновували освітні заклади, які не мали безпосереднього відношення до їх професійної діяльності. Так, цукрозаводчик І.Г. Харитоненко ще наприкінці 1880-х рр. добивався від царя дозволу на відкриття в Сумах кадетського корпусу на 75 чол., з яких 50 вакансій передбачалося для дітей купців і почесних громадян, але клопотання було задоволено тільки після його смерті. Його син Павло Іванович у 1899 р. виділив 500 тис. руб. та власну ділянку землі - дачу "Лефицька Стінка" - для будівництва такого навчального закладу, а вже 1901 р. у південній частині Сум було відкрито кадетський корпус - ціле містечко, на яке останній загалом пожертвував 1,5 млн. руб. До того ж, П.І. Харитоненко щорічно оплачував утримання п'яти вихованців цього навчального закладу⁷⁶. У розплануванні й озелененні території, зовнішньому вигляді, інтер'єрах споруд та високому рівні їх комфортабельності виявилось розуміння фундатором закладу того, що молодь (а військова - особливо) має виховуватися в естетично досконалому середовищі. Цей оригінальний архітектурний ансамбль (архітектор К. Іваницький) із мистецького погляду донині залишається одним з найкращих серед військово-навчальних закладів України⁷⁷ (тепер тут міститься Інститут артилерії ім. Б. Хмельницького).

Загальновідома роль І.М. Терещенка в становленні й діяльності Київської рисувальної школи, яку в жовтні 1875 р. заснував його земляк, випускник Петербурзької Академії мистецтв, живописець М.І. Мурашко. Для належної організації навчального процесу потребувалися значні кошти, яких у Миколи Івановича, звичайно, не було. Про першу зустріч із майбутнім покровителем школи, яка відбулася в травні 1876 р., М.І.Мурашко згадував так: "Квартира, спочатку призначена для рисувальної школи, виявилася тісною й непридатною, а засобів

збільшити її - жодних. І ось тут мені спала щаслива думка, не турбуючи самого главу сімейства Терещенків (мається на увазі Микола Артемійович. - *Т.М.*), звернутися до одного з молодих, що закінчують університет, членів цієї сім'ї, саме до Івана Миколайовича, з проханням допомогти утворити хоча б маленьку рисувальну школу. Допомогу було обіцяно з першого слова...⁷⁸.

Одержавши матеріальну підтримку, М.І. Мурашко розгорнув бурхливу діяльність щодо становлення і розвитку рисувальної школи. Він налагодив творчі й ділові зв'язки з Петербурзькою Академією мистецтв, відомими художниками-передвижниками, громадськими діячами, вченими, меценатами, які постійно підтримували київський заклад: жертвували картини, ескізи, бюсти, гіпсові копії, обладнання тощо⁷⁹.

Двері школи були широко відчинені для всіх бажаючих незалежно від віку, статі, освіти й соціального стану. З 1882 р. вона містилася по вул. Володимирській, 46, а протягом 1890-1901 рр. - по вул. Володимирській, 47. Із роками цей заклад утвердився як високопрофесійний центр підготовки художників різних профілів і напрямів. Так, 80 його випускників було зараховано до Петербурзької Академії мистецтв. Роботи багатьох із них експонувалися на виставках, відзначалися високими нагородами. Проф. А.В. Прахов запросив кількох талановитих вихованців школи до оформлення київських храмів⁸⁰. У цілому Київська рисувальна школа зробила великий внесок у розвиток мистецької освіти в Україні, виховала цілу плеяду талановитих художників.

З 1884 р. вона існувала виключно на внески учнів за право навчання та субсидію І.М. Терещенка, яка з початку 90-х рр. щороку становила не менше 9 тис. руб. Всього ж за чверть століття, за підрахунками М.І. Мурашка, доброчинець пожертвував на користь закладу 138 тис. руб.⁸¹ Навіть після 1892 р., перебуваючи через хворобу далеко від Києва, Іван Миколайович постійно цікавився життям школи, листувався з її керівником, неодноразово викликав його до себе для обговорення проблем їхнього дітища.

Все ж після того як у жовтні 1900 р. було відзначено 25-літній ювілей рисувальної школи, І.М. Терещенко запропонував змінити програму навчання в ній, аби надалі готувати для потреб промисловості фахівців із декоративно-прикладного мистецтва, з чим М.І. Мурашко не погодився. Через кілька місяців, у лютому 1901 р., рисувальна школа припинила своє існування, поступившись місцем щойно відкритому Київському художньому училищу, куди змушена була перейти більшість викладачів та учні останньої⁸². Київські підприємці підтримували і цей навчальний заклад. Так, С. С. Могилевцев на його облаштування пожертвував 1000 руб., а Лев Бродський зробив першим внесок на заснування бібліотеки⁸³.

Зі свого боку, І.М. Терещенко, припинивши фінансування рисувальної школи, виділив на заснування власного художньо-промислового училища 200 тис. руб. Але довести справу до кінця меценат за свого життя так і не встиг. У 1917 р. капітал на будівництво й утримання цього училища завдяки новим пожертвуванням членів родини Івана Миколайовича досяг уже 1 млн. руб. Втім, їм також не вдалося здійснити цей проект, бо міська дума, незважаючи на постійні запити членів родини, так і не спромоглася виділити зручну під забудову художньо-освітнього закладу земельну ділянку⁸⁴.

Харківські підприємці також фінансово підтримували місцеву міську школу малювання і живопису, яка виникла 1896 р. із приватної рисувальної школи відомої громадської діячки, художниці М.Д. Раєвської. Так, нащадки Л. Рубінштейна та Є. Любарський у січні 1899 р. пожертвували на її користь 1677 руб.⁸⁵

У другій половині XIX ст. загальне піднесення культури в країні значно вплинуло на розвиток музики. Велику роль у поширенні музичної освіти відіграло Російське імператорське музичне товариство, створене 1859 р. у Петербурзі. Протягом 60-90-х рр. XIX ст. його відділення були відкриті в Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові та Полтаві завдяки організаційним зусиллям місцевої громадськості, яка в першу чергу засновувала музичні навчальні заклади. Зокрема, з діяльністю Київського музичного училища були тісно пов'язані представники родини Терещенків. Так, Олександр Миколайович Терещенко, починаючи з травня 1883 р. і до кінця свого життя, був членом дирекції, а також тривалий час - заступником голови Київського відділення Російського музичного товариства, при якому з 1868 р. діяла перша в місті постійна музична школа, реорганізована 1883 р. у музичне училище. У 1903 р. дружина О.М. Терещенка - Єлизавета Володимирівна - надала капітал у 30 тис. руб. на заснування при цьому навчальному закладі стипендій його імені. А вже Михайло Іванович Терещенко у жовтні 1912 р. пожертвував 50 тис. руб. на утримання консерваторії, яка була заснована в листопаді 1913 р. на базі музичного училища. Наступного року Рада консерваторії порушила клопотання перед міською думою про будівництво на пожертвувані М.І. Терещенком кошти нового приміщення, проте цьому завадила війна⁸⁶. Зі свого боку, І.Г. Харитоненко пожертвував 80 тис. руб. Харківському відділенню Російського музичного товариства для купівлі будинку музичного училища по вул. Катеринославській, відкритого в 1883 р.⁸⁷

Таким чином, забезпечення промисловості, транспорту, торговельної і банківської систем, а також культурної сфери кваліфікованими кадрами з кожним пореформним десятиліттям поліпшувалося (проте до 1917 р. було розв'язано тільки частково). Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства і біржові комітети, та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у влаштуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

Водночас в Україні існувало декілька приватних сільськогосподарських навчальних закладів, заснованих економічно спроможними підприємцями з підготовки фахівців для власних та інших приватних господарств. Найбільш відомі промисловці, в першу чергу родини цукрозаводчиків Терещенків і Харитоненків, також опікувалися й були засновниками освітніх закладів, які готували кадри для культурно-мистецької сфери життя суспільства, для військових потреб.

¹ Кузьмин Н.Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. - Челябинск, 1971. - С. 16.

² Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Зб. наук. пр. - К., 2000. - Вип. 1. - С. 131.

³ Платонов В. Человек-легенда: Александр Поль. - Днепропетровск., 2002. - С. 78.

⁴ Труды XXI Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 25 октября по 13 ноября 1896 г. - Т. I: Отчеты, протоколы, доклады и стенографические отчеты заседаний. - Х., 1897. - С. 197.

⁵ Там само. - С. 513.

⁶ Веселов А.Н. Среднее профессионально-техническое образование в дореволюционной России (очерки по истории). - М., 1959. - С. 25-26.

⁷ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX - начало XX в. - М., 1991. - С. 123-124; Кузьмин Н.Н. Указ. соч. - С. 18.

⁸ Ляшенко В.Г. Роль частного предпринимательства в формировании сети образования в дореволюционном Донбассе // Донбасс: прошлое, настоящее, будущее. - Днепропетровск., 1995. - С. 25.

- ⁹ Горнозаводской листок. - 1903. - № 6. - С. 6027.
- ¹⁰ Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець ХІХ - початок ХХ ст.). - Кіровоград, 1998. - С. 96.
- ¹¹ Луценко Е.М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине ХІХ ст.: Дисс...канд. ист. наук. - К., 1991. - С. 43.
- ¹² Описание Смелянского имения графов Александра, Владимира и Льва Алексевицей Бобринских. Составлено по документам в 1896 г. - К., 1896. - С. 38; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 730. - Оп. 1. - Спр. 23. - Арк. 35.
- ¹³ Там само. - Арк. 3-5, 8, 33; Спр. 558. - Арк. 7.
- ¹⁴ Там само. - Ф. 707. - Оп. 65. - Спр. 51. - Арк. 11а, 37.
- ¹⁵ Донік О.М. Родина Терещенків в історії добродійності. - К., 2004. - С. 159-160.
- ¹⁶ ЦДІАУК. - Ф. 442. - Оп. 43. - Спр. 141. - Арк. 122.
- ¹⁷ Державний архів міста Києва (далі - ДАК). - Ф. 164. - Оп. 1. - Спр. 813. - Арк. 144.
- ¹⁸ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. - К., 1998. - С. 224-225.
- ¹⁹ Там само. - С. 402.
- ²⁰ Добрянський І.А., Постолатій В.В. Назв. праця. - С. 96.
- ²¹ Малаков Д. Симиренки // Вечірній Київ. - 1995. - 7 березня.
- ²² Донік О.М. Вказ. праця. - С. 162.
- ²³ Краткое описание имений наследников Ивана Николовича Терещенко. - К., 1913. - С. 24, 35.
- ²⁴ Карант Г.Н. Одесса, ее окрестности и курорты. Иллюстрированный путеводитель. - Одесса, 1901. - С. 103; Одесса, 1794-1894: К 100-летию города. - Одесса, 1895. - С. 615.
- ²⁵ Филиппченко М.Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашевой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище. Описание имения, организация и ведение хозяйства. - К., 1896. - С. 537.
- ²⁶ Описание Мошногородищенского имения Ее Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашевой. - К., 1913. - Т. 2. - С. 878.
- ²⁷ Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 42. - Оп. 35. - Спр. 302. - Арк. 6, 21.
- ²⁸ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. 1862-1912. - Одесса, 1912. - С. 25-26.
- ²⁹ Одесса, 1794-1894: К 100-летию города. - С. 665.
- ³⁰ ДАОО. - Ф. 42. - Оп. 35. - Спр. 991. - Арк. 13 зв.-14, 21 зв, 23.
- ³¹ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. - С. 188.
- ³² Искра П.А. Исторический очерк Одесского коммерческого училища. 1862-1887. - Одесса, 1887. - С. 81-89.
- ³³ ДАОО. - Ф. 42. - Оп. 35. - Спр. 302. - Арк. 6.
- ³⁴ Верховский П.М. Краткий очерк возникновения в городе Харькове Коммерческого училища в память события 17-го октября 1888 года. - Х., 1894. - С. 3.
- ³⁵ Там само. - С. 5-6; Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. 1461. - Арк. 3.
- ³⁶ Там само. - Арк. 82.
- ³⁷ Отчет об имущественном состоянии и движении денежных сумм Харьковского коммерческого училища Императора Александра III с осени 1888 г. по 1-е августа 1895 г включительно. - Х., 1896. - С. 40.
- ³⁸ ЦДІАУК. - Ф. КМФ.-12. - Оп. 1. - Спр. 315. - Арк. 160.
- ³⁹ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): В 2-х т. - Харьков, 1912. - Т. 2. - С. 698.
- ⁴⁰ Марголин Д. Программы и правила 8-классных коммерческих училищ, утвержденных министром торговли и промышленности 17 мая 1894 г. - К., 1915. - С. 50.
- ⁴¹ Мартинова І.С. До питання про зміцнення матеріальної бази середніх навчальних закладів за допомогою органів місцевого самоврядування та приватної благодійності у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. // Науковий вісник ХДПУ: Історичні науки: Вип. 2: 3б. наук. пр. Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. - Х., 1999. - С. 100.
- ⁴² Отчет об имущественном состоянии и движении денежных сумм Харьковского коммерческого училища Императора Александра III... - С. 43-48; Верховский П.М. Указ. соч. - С. 6-7.
- ⁴³ Пояснительная записка о стипендиатах Харьковского Купеческого общества и о выданных пособиях в 1911 году. (К отчету о суммах Харьковского купеческого общества за 1911 год). - Х., 1912. - С. 1-2.
- ⁴⁴ ДАК. - Ф. 94. - Оп. 4. - Спр. 1. - Арк. 1.
- ⁴⁵ Киевское Первое коммерческое училище, основанное Киевским Купеческим обществом. 1888-1913. - К., 1913. - С. 15.
- ⁴⁶ ДАК. - Ф. 94. - Оп. 1. - Спр. 2512. - Арк. 3.
- ⁴⁷ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. - С. 221-222.
- ⁴⁸ ДАК. - Ф. 94. - Оп. 4. - Спр. 1. - Арк. 25, 42, 47.
- ⁴⁹ Там само. - Оп. 1. - Спр. 2479. - Арк. 33 зв.
- ⁵⁰ ДАК. - Спр. 2512. - Арк. 7.
- ⁵¹ Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского Коммерческого училища за 1897-1898

- учебный год и хозяйственной части за 1898 год. - К., 1899. - С. 18-19, 22.
- ⁵² *Постолатій В.В.* Розвиток комерційної освіти в Україні (1804-1920 рр.): Дис... канд. іст. наук. - К., 1996. - С. 29-30.
- ⁵³ *Витте С.Ю.* Избранные воспоминания: 1848-1911 гг. - М., 1991. - С. 419.
- ⁵⁴ Список учебных заведений, подведомственных Министерству торговли и промышленности на 1 января 1913 г. - К., 1913. - С. 33.
- ⁵⁵ *Добрянський І.А., Постолатій В.В.* Вказ. праця. - С. 64.
- ⁵⁶ ДАК. - Ф. 183. - Оп. 1. - Спр. 2888. - Арк. 7; Спр. 3406. - Арк. 16-18.
- ⁵⁷ Екатеринославское коммерческое училище за десятилетие (К истории училища). 17 сент. 1901 - 1911. - Год 11-й: Вып 1. - Екатеринослав, 1911. - С. 3-5, 11, 18; *Болсуновский С.М.* Катеринослав-Дніпропетровськ 225. Видатні особистості та обличчя міста. - Дніпропетровськ, 2001. - С. 17, 20.
- ⁵⁸ Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників. - Дніпропетровськ, 2001. - С. 125-126.
- ⁵⁹ Отчет Комитета Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве Общему собранию членов за 1902 г. (год седьмой). - К., 1903. - С. 3.
- ⁶⁰ Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896-1906). - К., 1906. - С. 2-4.
- ⁶¹ Отчет Комитета Общества распространения низшего коммерческого образования в г. Киеве Общему собранию членов за 1897 г. - К., 1898. - С. 3.
- ⁶² *Донік О.М.* Вказ. праця. - С. 165.
- ⁶³ ДАК. - Ф. 94. - Оп. 4. - Спр. 1. - Арк. 111.
- ⁶⁴ Киевлянин. - 1899. - 22 октября. - № 292. - С. 3.
- ⁶⁵ *Ковалинський В.В.* Семья Терещенко. - К., 2003. - С. 58-59; ЦДІАУК. - Ф. 830. - Оп. 1. - Спр. 1044. - Арк. 4.
- ⁶⁶ Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве. - С. 10.
- ⁶⁷ Там само. - С. 8.
- ⁶⁸ *Донік О.М.* Вказ. праця. - С. 166-167.
- ⁶⁹ Отчет торговых классов Харьковского Купеческого общества за 1899-1900 учебный год. Год 1-й. - Х., 1901. - С. 3-4.
- ⁷⁰ Там само. - С. 5-9.
- ⁷¹ ЦДІАУК. - Ф. 2161. - Оп. 1. - Спр. 107. - Арк. 22, 29.
- ⁷² Очерк истории города Чернигова 907-1907. Юбилейное издание Черниговской городской управы. - Чернигов, 1908. - С. 65.
- ⁷³ Отчет Комитета Общества распространения коммерческого образования в г. Елисаветграде. 1908-1910. - Елисаветград, 1911. - С. 1, 3, 6-7, 24.
- ⁷⁴ *Добрянський І.А., Постолатій В.В.* Назв. праця. - С. 112; Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. - Елисаветград, 1914. - С. 11.
- ⁷⁵ *Перетятко О.В.* Розвиток мережі навчальних закладів Сумщини як прояв громадсько-педагогічного сподвижництва кінця ХІХ - початку ХХ ст. // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. - Суми, 2001. - Ч. 1. - С. 46.
- ⁷⁶ *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. - Суми, 2003. - С. 140-141.
- ⁷⁷ *Скибицька Т.* Харитоненки // Пам'ятки України. - 1992. - № 2-3. - С. 117.
- ⁷⁸ *Мурашко Н.И.* Воспоминания старого учителя. - Вып. 1. - К., 1907. - С. 12.
- ⁷⁹ *Турченко Ю.Я.* Київська рисувальна школа. - К., 1956. - С. 15, 18.
- ⁸⁰ История Киева: В 3 т., 4 кн. - К., 1983. - Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма. - С. 292.
- ⁸¹ *Донік О.М.* Назв. праця. - С. 190.
- ⁸² Нариси з історії Києва: Навч. посібник. - К., 2002. - С. 201-202.
- ⁸³ ДАК. - Ф. 93. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 2; Спр. 45. - Арк. 1.
- ⁸⁴ *Ковалинський В.В.* Меценаты Киева. - С. 304-306.
- ⁸⁵ Современное хозяйство города Харькова (1910-1913). - Х., 1914. - Вип. I. С. 32; ДАХО. - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. 2478. - Арк.1, 3, 6.
- ⁸⁶ *Донік О.М.* Вказ. праця. - С. 197-198.
- ⁸⁷ *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Назв. праця. - С. 182.

The author of the article investigates the participation and role of manufacturers and merchants, their professional unions in the cause of establishment and growth of primary and middle professional educational institutions in Ukraine during the last one third of the 19th - the beginning of the 20th century.